

ОРУДНИЙ ПРИЙМЕННИКОВИЙ ВІДМІНОК ЯК АТРИБУТИВНА СИНТАКСЕМА

Синтаксеми є компонентами семантико-синтаксичної структури речення, оскільки виділяються за семантичними ознаками з опорою на певний тип синтаксичного зв'язку [8, 99]. Це мінімальна (неподільна, нечленована на синтаксичні одиниці нижчого рангу) семантико-синтаксична одиниця, компонент семантичної структури речення [15, 546]. Синтаксемну організацію мови досліджує І.Р. Вихованець [3; 4], К.Г. Городенська [5; 8], А.П. Загнітко [10], Н.В. Гуйванюк [9]. Синтаксеми членуються на субстанціальні і предикативні. Останні можуть бути вторинними. До вторинних предикатних синтаксем, крім адвербіальних і модальних, відносяться атрибутивні синтаксеми. Атрибутивні синтаксеми ще недостатньо вивчені, про ці мовні одиниці немає окремого монографічного дослідження, тому тема нашого дослідження є актуальною. Метою роботи є показ лексичного наповнення орудного применникового відмінка атрибутивною семантикою. Завданнями роботи є загальна характеристика атрибутивних синтаксем; дослідження їх якостей як структурно-семантичного компонента речення; аналіз причини появи атрибутивних функцій в системі відмінків іменника, зокрема в орудному применниковому відмінкові.

Атрибутивні відношення сприяють конденсації висловлення, уможливають згортання компонентів речення або елементарних речень за допомогою приєднання трансформованих компонентів до трансформованого опорного іменника. Наявність атрибутивних відношень свідчить про перебудову конструкції на основі базових (елементарних) речень. Глибина перебудови конструкції буває різною. Деякі компоненти в позиції атрибута не зазнають глибоких перетворень, за винятком лише набуття спільної для всіх атрибутивних засобів присубстантивної позиції. Багато з них, зберігаючи свою вихідну, типову для їх первинних синтаксичних позицій форму, містить у собі і семантику цієї форми. Отже, атрибут не вказує нічого іншого, крім того, що він, залежачи від опорного іменника, характеризує позначуване цим іменником явище, переводить наявні в елементарній семантико-синтаксичній структурі речення семантичні функції у присубстантивну функції ознаки [3, 157].

Кожна субстантивна синтаксема може поширюватися атрибутивним компонентом – вторинною предикатною синтаксемою, похідною від предиката вихідного елементарного речення. Компоненти будь-якої семантики, перебуваючи в залежності від іменника, вказують на ознаку позначувану цим опорним іменником предмета. Трансформована присубстантивна ознака має своєю базою вихідні синтаксеми із значенням власне-ознаки (якості) і значенням іншої природи. Поширюючись на залежні присубстантивні компоненти будь-якої семантики, атрибутивні відношення та атрибутивні синтаксеми не становлять суто семантичних сутностей [4, 277].

Атрибутивні синтаксеми як структурно-семантичний компонент речення мають такі якості: означають конкретизуючу ознаку предмета; виражаються прикметником та іншими словами, які можуть забезпечити вираження ознаки, в типових випадках зв'язані з словом, до якого відносяться, способом узгодження. Атрибутивні синтаксеми характеризують якісну ознаку субстанції [6, 598], напр.: *А чого тільки не було на тому столі: і пиріжки й пиріжечки з усякою начинкою, з усякою всячиною* (Олена Пчілка).

В атрибутивній синтаксемі узагальнюються найбільш часто виражені значення ознаки: 1) значення якісної ознаки; 2) значення ознаки за дією; 3) значення обставинної ознаки предмета; 4) значення ознаки за її відношенням до іншого предмета; 5) значення кількісної ознаки предмета; 6) значення приналежності [13, 117].

Поява атрибутивних функцій можлива не лише у спеціалізованому для такого типу

відношень прикметникові: *Старший стрілець Завадинський мав на завтра неабиякий клопіт* (О. Сливинський); *Гликерія дивиться на ці голі, широкі, смугляві й білі спини й ніяк не може зрозуміти, що роблять ті люди над вогнем без сорочок* (В. Винниченко); *Він дарував нам не тільки найцінніші твори, але дав нас своє життя, мов якийсь прегарний поетичний скарб* (Б. Лепкий). Вона охоплює і систему відмінків іменника.

Це зумовлено впливом плану вираження на план змісту, з погляду мовної семантики ці синтаксеми фіксують явище семантичної похідності, яке інтерпретується як проміжний ступінь переходу від старої якості до нової, від однієї мовної одиниці до іншої [11, 15]. І це не випадково, оскільки транспозиція займає значне місце в теорії синтаксичної номінації.

Процес транспозиційної номінації забезпечується насамперед переведенням слова однієї синтаксичної категорії в іншу і супроводжується набуттям ним нових ономаціологічних характеристик (морфологічних показників того класу слів, функцію якого воно виконує) [9, 166]. Вона здійснюється під впливом функціональних потреб [2, 20]. У контекстних реалізаціях семантична перехідність подана через синкретизм субстантивно-ад'єктивних значень, характерних для периферійних сфер категорії іменника [1, 70]. Завдяки тому, що невеликою кількістю відмінків мова забезпечує вираження значної кількості відношень (завдяки тому, що, по-перше, кожний відмінок виражає не окремі, а узагальнені відношення, а по-друге, кожний відмінок має по кілька значень) [12, 59], вони можуть бути виразниками цілого ряду значень. Значення відмінків формується відповідно до того, які відношення між фактами дійсності вони виражають. У найбільш узагальненому вияві ці реальні відношення зводяться до стосунків предмета з предметом, дією, ознакою, а в фактах мови виявляються як зв'язки іменника з іменником, дієсловом, прикметником та деякими іншими словами [Там само].

У вираженні атрибутивних відношень беруть участь такі відмінки, як родовий, знахідний, орудний і місцевий, напр.: *Увійшов Йонька в облізлій заячій шапці, теплій сардачині, з якої висіло ватяне рам'я, і в чоботах-бухалках, гримнув оберемком дров біля печі* (Григорій Тютюнник); *Наприклад, багато переказувалось легенд про скарби, про те, як душі померлих приходять з того світу в хату до своєї рідні, найпаче матері до своїх дітей* (А. Костенко); *... заледве привітавшись, заходились разом з Онуфрієм викладати заховане під сидінням добро: мішечок білої муки, ще один з крупною, горщик з топленням маслом, бочівочку з бринзою, кошук з яйцями у січці, обгорнені шматтям слоїки з варенням, бідон з медом і ще якісь пакуночки і пакунки* (І.Вільде); *...„Громада” вела легальну й нелегальну культосвітню роботу: друкувала українською мовою науково-популярні книжки, організовувала недільні школи, гуртки по вивченню історії та літератури, влаштовувала вистави для простого люду, збирала і вивчала фольклорні та етнографічні матеріали* (А. Костенко).

Оскільки орудному безприйменниковому відмінкові як атрибутивній синтаксемі приділялося недостатньо уваги, детально спинимось на тому, яка ж атрибутивна семантика є в його арсеналі.

Так, аналізуючи соціативно-посесивний орудний відмінок, Городенська К.Г. [5, 198] зазначає, що він семантично неоднорідний, і пояснює це явище широким лексичним наповненням відмінкової форми. Дослідниця зазначає, що він називає:

1. Дітей істот, за якими характеризуються їх батьки: *Продається корова з телям.*
2. Зовнішні ознаки предметів: *Дочці подарували сумку з пряжкою.*
3. Зовнішні прикмети істот: *Хлопець з вусами виглядав статечно.*
4. Зовнішньоархітектурні атрибути будівель або їх частин: *У хаті з антресолями жили батьки.*
5. Наповнювачі місткостей: *Гість розглядав альбом з фотографіями.*
6. Основні складники або наповнювачі страв: *На іменини спекли пиріг з яблуками.*

7. Допоміжні складники страв: *Гості смакували кавою з молоком* [Там само].

На нашу думку, цей перелік можна дещо розширити в напрямку більш детального поділу цих широко окреслених значень. Доцільно виділити такі підвиди вказаних дослідницею основних значень орудного прийменникового відмінка:

1. Загальний вигляд будівлі: *А ще Леся часто розглядала на картині великий червоний будинок з балконами* (А. Костенко); *.. замість тих двох курних, розвалених хат з обідраними стріхами і голими причілками стоять дві велетенські шори* (І. Вільде); *Посеред хутора – дім під залізом, клуні, повітки, на воротах чирва вирізана, червоною фарбою викрашена* (Григорій Тютюнник);

2. Ознаки побутових предметів: *-Приїхав? – яюсь неначе байдужо спитав пан Маркевич і почав запалювати цигарку з довгим мундиштуком* (Л. Пахаревський); *-Подай мені халат, чопці і флакон з одеколоном* (Григорій Тютюнник); *Скринька з нерозібраними речами стояла біля комода, книжки лежали на етажерці купою, верхню одежу кинуту на ліжко, поверх простирадла* (Б. Левін).

3. Особливості одягу: *Їй згадалась мальовнича недбала постать у вишитій українській сорочці з червоною стяжкою біля ковніра* (Наталка Полтавка); *Грицько чепіга, мужик середніх літ, у подертій свитині з позагинаними в кишеню лапами і в заболочених чоботах* (А. Чайковський); *Григорій підвівся з ліжка, де приліг на хвилинку відпочити, повісив у шафі сірий гвардійський френч із рядочком блискучих гудзиків і взявся за підручник фізики* (О. Сливинський).

4. Специфіка крою: *Незважаючи на вечірню прохолоду, дівчина була у маркізетовій блузочці з коротеньким рукавами* (І. Вільде); *Під верхніми шатами – вузька сорочка александрійського полотна з дуже вузькими рукавами і золотими наручами* (П. Загребельний).

5. Характеристика пори року: *З дитячих років вона найдужче любила весну з її гомоном неспинної води, цвіріньканням перших пташок, жадобою цвіту* (О. Іваненко).

6. Специфіка атмосферного явища: *А вітер з снігом гомін несе* (Д. Маркович).

7. Абстрактні поняття: *Безмірний степ, боротьба з холодом, хугою, дощами, з літньою спекою, з вовками й степовими злодіями поклали свою печать на всю постать і вдачу Іванову* (Д. Маркович).

8. Особливості вигляду меблів: *Під стіною стояло високе залізне, з блискучими мідяними прикрасами ліжко з горою перин і подушок* (І. Вільде); *Єдиними меблями в цьому приміщенні були тапчан з солом'яним сінником та крісло* (І. Вільде); *Монах не сів, а граціозно сперся об поруччя важкого, з високою спинкою крісла* (І. Вільде).

9. Наповнення меблів: *Ошалілий від переляку, замість того, щоб шукати його на тумбочці з медикаментами, почав ритись у шафі з посудом* (І. Вільде); *Лікар теж яюсь ухилився, і дзиґлик влучив у шафу з ліками* (А. Шабленко).

10. Загальний вигляд людини: *Між ним пишалась в натуральні величину дівчина з романтично розпуценим по плечах волоссям* (І. Вільде); *З'явився дідок з драбинкою в руці, якого називали свічкогасом, бо він засвічував і гасив вогні* (О. Сливинський).

11. Частина приміщення: *Щоб дістатись туди, треба було пройти через темні, з вовкими ямами сіни, через меншу кімнату* (І. Вільде).

12. Наповнювач предмета: *... альбоми з поздоровленнями* (І. Вільде);

13. Сакральні предмети: *Лиш на могилі з сірим кам'яним хрестом ще й досі цвітуть жовті безсмертники та різнобарвні айстри* (Я. Мамонтов);

14. Результат дії: *А от і скирта з солом'ю* (Д. Макогон);

15. Дітей істот: *Було, між іншим, декілька жінок з дітьми* (А. Шабленко),

16. Ємність для залишків предмета: *На столі – коробка сірників і заяложений, обкапаний воском ліхтар з недогарком свічки* (І. Вільде)

17. Споруда з приміщенням спеціального призначення: *Опинившись за огорожею будинку з камерою смерті, Аркадій оглянувся, немов хотів переконатися, чи нема за ним погоні* (І. Вільде);
18. Особливості перебігу заходу: *Прийом у Річинських був дійсно аристократичний – з шампанським та солоним мигдалем* (І. Вільде);
19. Особливості ландшафту: - *Там галявина... Галявина з коноплями* (П. Загребельний);
20. Специфіка пересування: *...але все то була їзда з надією, з поверненнями* (П. Загребельний);
21. Зовнішні прикмети тварин: *... Білі воли з завітчаними рогами, спокійно ремігаючи, потягли коштовний товар* (П. Загребельний); *В темряві виднілася передня коняка з коротким тулубом, чути було, як подзенькує причеплене під возом пусте відро* (Григорій Тютюнник);
22. Особливість військових обладунків: *... були високі вали над Стиром, похмурі вої з довгими списами* (П. Загребельний);
23. Особливості статури: *Це був красивий якоюсь жіночою вродою високий мужчина з помітним вже ожирінням* (І. Вільде)
24. Особливості носіння одягу: *Вони були зодягнені чистенько і просто: дівчата ходили в спідничках з блузочками, в босоніжках і косиночках, хлопці в широченних, добре відпрасованих штанах, підперезаних ремінними поясами з пряжками в формі серця або кинджала, тапочках-спортсменках і майках* (Григорій Тютюнник).
25. Особливості зброї: *Не встиг куркуленко оком моргнути, як Сазон витяг у нього з-за пояса обріз з мережаною ручкою* (Григорій Тютюнник); *Ромейська мізекордія, подарунок брата Ростислава, гарна, майже іграшкова річ, із золотим руків'ям, з тонким, гострим, як риб'яча кістка лезом* (П. Загребельний).
26. Загальний вигляд засобів пересування: *Посеред колони – велика машина із великим критим кузовом і червоним хрестом* (Григорій Тютюнник); *Власне, це був і не пором, а великий баркас із широкою палубою, настеленою рівно з бортами* (Ю. Смолич).
27. Специфіка споживання страви: *-А справжні куркулі по Казахстанах та по Середніх Азіях живуть, пасіки порозводили, чай з медочком попивають* (Григорій Тютюнник)
28. Інтелектуальні здібності людини: *Ця жорстока деспотична людина з обмеженим розумом не могла зрозуміти, що люди, які йшли тепер снігами, майже всі були вихідці з тих країв, які вже були під навалою німців* (Григорій Тютюнник).
29. Вигляд гарніру: *Незабаром з'явилася і славнозвісна, особливо рекомендована шофером риба з яєчнею* (Ю. Смолич); *Я з більшою охотою з'їла б біфштекс з картоплею і кавалок хліба* (Ю. Смолич).
30. Частина тіла: *Руки з гарними довгими пальцями мертво лежали на колінах* (П. Загребельний).
31. Компонент страви: *Вівсяна каша з молоком, яка обіцяла довголіття, і чай з лимоном* (П. Загребельний) (А.П. Загнітко [10, 167] називає вирази такого типу „значення ознаки предмета за його стосунками до іншого предмета”).
32. Загальний вигляд рослини: *Бачила (Тетяна Василівна) там високий старий і не бачила нічого більше, але все дивилася та дивилася, так наче на тому листатому каштані ховалася десь її доля* (П. Загребельний).
33. Залишки речовини: - *Баддя з помиями, - глухо мовив з-під подушки Гога* (А. Дімаров).
34. Зовнішній вигляд предметів господарювання: *Неподалік від криниці з журавлем*

перед самою бричкою Добрянського раптом вихопилась пара коней, загородивши і без того вузький проїзд (О. Сливинський).

35. Особливість перебігу явища: *-Я читав про революцію з боями* (О. Сливинський).

Орудний відмінок з прийменником може використовуватися і для номінації „характеризуючої особливості” [14, 201]: *Із панських прихвоснів-рабів Ми людьми з прізвищами стали і вголос прізвища сказали Під зле сичання ворогів* (О.Олесь). За О.М. Гвоздевим [7, 97], атрибутивні синтаксеми в орудному відмінку з прийменником можуть характеризувати предмет за присутніми в ньому або відсутніми деталями: *човен з парусом*. Ад'єктивовані прийменниково-відмінкові словоформи рідко співвідносяться як синтаксичні деривати із морфологічними прикметниковими відповідниками, пор.: *чоловік з бородою і бородатий чоловік, хлопець з вусами і вусатий хлопець* [5, 193].

Отже, використання атрибутивних синтаксем сприяє конденсації висловлювань. У ролі атрибутивної синтаксеми може виступати не лише спеціалізований на цьому прикметник, її репрезентують й деякі іменникові форми. Серед них значне місце відводиться орудному прийменниковому відмінкові, який характеризується широким атрибутивним семантичним діапазоном.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Безпояско О. К. Іменні граматичні категорії. – К.: Наук. думка, 1991. – 172 с.
2. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. - К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
3. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
4. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
5. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – 220 с.
6. Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. – М.: Добросвет, 2000. – 832 с.
7. Гвоздев А.Н. Современный русский язык. Синтаксис. – Ч.2.– М.: Гос. уч.-пед. изд-во Мин. просвещения РСФСР, 1958.
8. Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць. – К.: Наук. думка, 1991. – 192 с.
9. Гуйванюк Н.В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць. – Чернівці: рута, 1999. – 336 с.
10. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
11. Кодухов В.И. Семантическая переходность как лингвистическое понятие //Семантика переходности: Сб. научн. пер. /Под. ред. В.И. Кодухова. – Л.: Изд-во Ленингр. пед. ин-та им. А.И. Герцена, 1977. – С.5-16.
12. Леонова М.В. Сучасна українська літературна мова. Морфологія.- К.: Вища шк., 1983. – 264 с.
13. Современный русский язык. Учеб. для студентов пед. ин-тов. Синтаксис. Пунктуация /В.В.Бабайцева, Л.Ю. Максимов – Ч.3. – 2-е изд., перераб. – М.: Просвещение, 1987. – 256 с.
14. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис /За заг.ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. - 516 с.
15. Українська літературна мова. Енциклопедія. – Укр. енциклопедія., 2000. - 752 с.

РЕЗЮМЕ:

У статті аналізуються атрибутивні синтаксеми як структурно-семантичний компонент речення. Пояснюється поява атрибутивних функцій у системі відмінків. Наводяться приклади використання орудного прийменникового відмінка в ролі атрибутивної синтаксеми.

SUMMARU:

Attributive syntaxems as structural-semantic components of the sentence are analised in the article. The appearance of attributive functions in the system of cases is explained. The examples of functioning of instrumental prepositional case in the role of attributive sytaxems are given.